

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI

FACULTATEA DE ISTORIE

Misiunea iezuită în Moldova

(secolul XVII)

- Rezumat -

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:

PROF. UNIV. DR. LIVIU PILAT

DRD. PAULA – PETRONELA TEU

Iași

2025

Cuprins

Mulțumiri.....	
Introducere	1
Capitolul I.....	19
Societatea lui Isus și Moldova la finele veacului XVI	19
I.1 Organizarea ordinului lui Loyola.....	28
I.2 Misionarismul iezuit	36
I.3 Iezuiții din Polonia.....	41
I.4 Primii iezuiți în Moldova	56
I.4.1 Antonio Possevino.....	60
I.4.2 Julio Mancinelli.....	65
I.4.3 Alexandro Comuleo.....	69
Capitolul II	72
Prima misiune iezuită poloneză în Moldova.....	72
II.1 Context politic	72
II.2. Desfășurarea misiunii	78
II.3. Iezuiții alungați din Transilvania în 1588	94
II.4. Catolicismul în Moldova după Petru Șchiopul.....	101
Capitolul III.....	108
Misiunea iezuită maghiară în Moldova	108
III.1. Paul Beke și vizita din Moldova în 1644	118
III.2. Misiunea maghiară până în 1650	124
III.3. Beke între Arhiepiscopul de Marcianopoli și Franciscanii Conventuali.....	141
Capitolul IV	162
Cea de-a doua misiune iezuită poloneză	162
IV.1. Drumul iezuiților polonezi în Orient	162
IV.2. O nouă misiune în Moldova	175
IV. 3. Organizarea misiunii până în 1668	190

IV.4 Revenirea iezuiților polonezi și desfășurarea misiunii până în 1699	200
Capitolul V	208
Controverse misionare	208
V.1. Iezuiții și episcopul de Bacău, Rudzinski	208
V.2. Iezuiții polonezi între noul Arhiepiscop de Marcianopoli și franciscanii conventuali.....	223
V.3. Revenirea iezuiților polonezi în Moldova și reluarea unor vechi conflicte	240
Capitolul VI	247
Școala și Iezuiții	247
VI.1. Sistemul educațional iezuit și <i>Ratio Studiorum</i>	247
VI.2. Colegiul din Cotnari.....	262
VI.3. Școala din Iași	270
Concluzii	277
Abrevieri	285
Bibliografie	286
Anexe:	303
Anexa 1 - Catalogus primus missionis Moldavica et Turcica. Anno 1651	303
Anexa 2 - Catalogus secundi missionis Moldavica et Turcica. Anno 1651. 20 septembrie (este vorba de aceiași iezuiți)	305
Anexa 3 - Catalogus Tertius Missionis Moldavica Anni 1655.....	306
Anexa 4 – Raport mai larg cu privire la misiunile coordonate de Colegiul din Camenița.....	307
Anexa 5 – Catalogus Primus, Missionem Moldavica - 1655	308
Anexa 6 – Iezuiții din Provincia Polonia în Moldova în prima misiune poloneză	310
Anexa 7 – Iezuiții din Provincia Austria în Moldova.....	312
Anexa 8 – Misionarii iezuți din Provincia Polonia în Moldova din a doua misiune poloneză	313
Ilustrații	314

Dintre toate ordinele religioase fondate până în secolul al XVI-lea, niciunul nu este mai familiar istoricilor și nici nu beneficiază de o bibliografie mai amplă decât Societatea lui Isus. Prin urmare, poate părea dificil să adăugăm ceva nou în cadrul acestui vast tablou pe care îl reprezintă istoria ordinului întemeiat de Ignățiu de Loyola. Totuși, Compania lui Isus, așa cum este cunoscută încă de la începuturile sale, continuă să ne surprindă. Fără îndoială, multitudinea studiilor dedicate acestui ordin a fost favorizată, în primul rând, de bogăția documentară a arhivelor constituite de iezuiți de-a lungul secolelor de activitate. Structura particulară, organizată de sus în jos, și centralizarea conceptului de „guvern” al Societății au generat un patrimoniu documentar impresionant, care permite reconstituirea nu doar a relațiilor dintre diferitele provincii ale ordinului și centrul roman, ci și a funcționării tuturor colegiilor, reședințelor și congregațiilor trecute și prezente. Pe scurt, această arhivă, începută încă din anul 1540, oferă o imagine de ansamblu asupra întregii istorii instituționale a Societății lui Isus¹. Încă de la începuturile arhivelor iezuite, utilizarea istoriografică a manuscriselor a fost un obiectiv major pentru Societate. Prima personalitate emblematică pentru dezvoltarea administrației, cât și a istoriografiei, a fost Juan de Polanco. Prin urmare, tot el a fost și primul organizator al arhivei romane centrale a ordinului. În timpul generalatului lui Claudio Acquaviva a fost inițiat proiectul unei istorii a Societății lui Isus. Funcția de „istoric” iezuit oficial a fost instituționalizată, iar ocazional existau chiar două persoane responsabile în curia din Roma. Până în 1773 au apărut cinci volume din *Historia Societatis Iesu*, toate bazându-se pe informațiile păstrate în arhivele ordinului și pe înregistrările acestuia².

Pe măsură ce Societatea a început să se răspândească pe tot globul, păstrarea relațiilor cu cei din Roma a devenit o problemă majoră și foarte importantă. Astfel, trimiterea constantă de scrisori era văzută ca unica modalitate eficientă de a face față tendințelor de descentrare și, în consecință, era extrem de reglementată și controlată. Prin urmare, o parte majoră a acestor fonduri include și această corespondență care a fost direcționată către și de la sediul iezuit din Roma. Cea mai mare parte a documentelor emise de Societatea lui Isus de-a lungul istoriei sale este sub formă de corespondență purtată între diferitele structuri ale ordinului, derulată conform unor reguli clar stabilite. Aceste reguli au luat forma unui mic ghid intitulat *Formula Scribendi*

¹ Edmund Lamelle, S.I., *L'archivio generale di un grande ordine religioso: quello della Compagnia di Gesù*, extras din: „Archiva Ecclesiae. Bolletino dell'associazione archivistica ecclesiastica”, Anni XXIV-XXV - 1, Vatican, 1981-1982, p. 89-91.

² Markus Friedrich, *Archives as networks: the geography of record-keeping in the Society of Jesus (1540–1773)*, în „Springer Science Business Media B.V.”, publicație online, 2010, p. 388.

și stabileau modul în care iezuiții din diferite provincii trebuiau să comunice între ei. Așadar, fiecare membru al ordinului, indiferent de locul în care se afla și de misiunea pe care o avea, trebuia să scrie provincialului său, în fiecare săptămână, câte un raport. Pentru provinciali, regula era aceeași în ceea ce privește corespondența cu generalul ordinului, cu excepția cazului în care respectivul nu locuia în aceeași țară cu generalul, situație în care se putea scrie cel puțin o dată pe lună.

În timp, pentru a stabili o ordine, în această corespondență au fost incluse anumite categorii de documente precum: *Litterae Annuae*, *Historia domus*, *Summaria vitae*, *Catalogus primus*, *Historia Societatis*, *Generalium*, *Congregationes* etc., pentru a fi găsite mai ușor. Toate acestea conțin, în cea mai mare parte, scrisori, cereri, permisiuni și instrucțiuni. În ele se detaliază, de asemenea, o mare parte din contextele sociale și politice ale misiunilor iezuite din toate teritoriile în care se aflau, motiv pentru care reprezintă una dintre sursele principale de reconstituire a vieții urbane. Totuși, de un interes aparte pentru studiul de față sunt două colecții, cele găsite în arhiva ordinului sub numele de *Polonia* și *Austria*. Deoarece, în secolul al XVII-lea, în Moldova, iezuiții veneau din cele două țări vecine, o parte din documentele care privesc evoluția misiunii din țara de la est de Carpați se află în cele două colecții amintite mai sus.

Fondurile arhivistice cu privire la personalitatea iezuiților, cum ar fi formulele jurămintelor finale, biografiile sau necrologiile, completează o parte substanțială a arhivelor Societății. Catalogele iezuiților, care documentează circulația oamenilor și natura activităților lor, nu numai că devin o manifestare a ceea ce a reprezentat ordinul iezuit pentru istoria ecleziastică, ci și punctul de plecare pentru orice cercetare despre organizația lui Loyola. Acestea sunt importante pentru a putea observa calitatea misiunii din anumite teritorii, deoarece pregătirea fiecărui iezuit în parte se dovedește a fi unul dintre elementele definitorii în evoluția unei misiuni. Mai mult, informațiile păstrate despre fiecare membru sunt importante și în contextul plasării lor în Societate. Fără doar și poate, în cadrul ordinului fiecare trebuia să exercite anumite atribuții, mai mult sau mai puțin complexe, însă fiecare era importantă pentru dezvoltarea Companiei. Prin urmare, având aceste informații, putem stabili și motivele pentru care anumiți membri au fost trimiși în anumite teritorii, intențiile generalului sau ale provincialului asupra unei comunități, dar și a așteptărilor lor. Cu cât un spațiu era considerat mai important pentru Biserica latină sau pentru conducerea Societății, cu atât mai pregătit era iezuitul trimis. În acest sens, vom observa misiunea înființată de călugării lui Loyola în Polonia, una dintre țările cele mai reprezentative pentru spațiul catolic din estul Europei, dar și pentru evoluția catolicismului din Moldova.

Toate aceste fonduri și colecții, clar organizate și atent păstrate, au scopul de a conserva și transmite mai departe moștenirea transmisă din generație în generație, dar și de a pune în ordine, la dispoziția cercetătorului, documentele Societății. Așadar, prin consultarea arhivei iezuite *Archivum Romanum Societatis Iesu*, în principal a fondurilor menționate mai sus, în care sunt păstrate și informații despre *missio moldavica*, lucrarea de față aduce și un plus de noutate din punct de vedere informațional, care să contribuie la completarea tabloului general al misiunii iezuite din Moldova, dar și a Bisericii latine din acest spațiu.

Pe de altă parte, informațiile culese din arhiva ordinului vin și în completarea unor lacune din istoria Societății lui Isus din Moldova. Urmărirea altor misiuni din țări învecinate, precum Polonia sau Ungaria, poate oferi nu doar noi interpretări despre evoluția misiunii iezuite din spațiul de la est de Carpați, ci și noi surse de informare.

Abordată de-a lungul veacurilor de o multitudine de cercetători, istoria ordinului înființat de Loyola a fost privit de fiecare în atâtea moduri, încât de multe ori se face abstracție de ce a reprezentat Societatea lui Isus, atât pentru Biserica Romano-Catolică, cât și pentru societate în general. Fără nicio surprindere, istoria călugărilor „în negru” deține un loc semnificativ în aria largă a Bisericii, reprezentând, cel puțin în perioadă imediată a lucrărilor Conciliului din Trento, cea mai aparte expresie a Reformei Catolice³, care va fi ulterior proclamată de către cercetătorii de astăzi, o forță de recuperare puternică a „teritoriilor pierdute”⁴.

Ordinul religios înființat de Loyola a apărut ca o mișcare misionară într-o perioadă critică din istoria Bisericii latine, aceștia folosind strategii creative care ulterior au simbolizat puterea a ceea ce va deveni Biserica Romano-Catolică tradițională pentru o lungă perioadă de timp. Strategiile implicate includeau, dar nu se limitau doar la reînvierea și cultivarea credinței în rândul catolicilor, recâștigarea celor care deveniseră protestanți, convertirea celor care nu fuseseră botezați, instruirea membrilor pentru serviciile sociale, munca misionară și înființarea instituțiilor de învățământ. Extinderea misiunii Societății în alte părți ale lumii a fost o încercare de a compensa terenurile pierdute în Europa. În cele din urmă, au găsit rapid o metodă prin

³ John W. O'Malley, *The Jesuits, St. Ignatius, and the Counter Reformation. Some Recent Studies and Their Implication for Today*, în "Studies in the Spirituality of Jesuits.

⁴ Idem, "How Humanistic is the Jesuit Tradition?: From the 1599 *Ratio Studiorum* to Now", în „Jesuit Education 21: Conference Proceedings on the Future of Jesuit Higher Education”, vol. ed. de Martin R. Tripole, Philadelphia: St. Joseph's University Press, 2000, p. 10-11.

care să se adapteze ușor la diferitele tradiții și obiceiuri din teritoriile de misiune, reușind astfel să demonstreze eficiența muncii misionare iezuite, în primul rând curiei romane, dar și conducătorilor teritoriilor în care se stabileau.

În România, pe parcursul ultimelor două decenii, lucrările despre comunitățile catolice, în special cele din Moldova, au început să fie din ce în ce mai numeroase. Nu de puține ori cercetătorii s-au oprit asupra unor subiecte ce privesc comunitățile catolice din Moldova. Acest lucru ne face să credem că istoria acestor locuitori încă reprezintă un subiect de actualitate pentru cercetătorii români. Însă, nu putem să nu subliniem absența acestor categorii de lucrări atunci când vorbim despre cele care abordează istoria Societății lui Isus, dar nici să ignorăm importanța acestui ordin, în principal datorită impactului pe care l-a avut asupra evoluției culturale și educaționale din Moldova, începând cu secolul al XVII-lea. Din acest punct de vedere, consider că este necesară abordarea dintr-o perspectivă de ansamblu a istoriei iezuiților din acest spațiu, o monografie a ordinului fiind chiar necesară istoriografiei românești.

Prin urmare, în spațiul românesc se poate constata destul de ușor că, în literatura de specialitate, accentul nu cade pe elementele menționate mai sus, ci, mai degrabă, misiunea iezuită din țara de la est de Carpați se îndreaptă spre alte direcții, mai lumești, asemănătoare cu cele ale fraților lor, franciscanii. Analizând aceste diferențe, dorim să oferim acestui studiu o structură cât mai completă, pentru a reuși să evidențiem unicitatea Societății lui Isus din această regiune sau, de ce nu, să observăm dacă această unitate a existat cu adevărat, ori a fost doar o regulă scrisă de Loyola, dar care nu a fost întotdeauna aplicată în teritoriul de misiune. Dar, dacă regula generalului era ceea ce îi călăuzea pe fiecare iezuit în parte, cum se explică faptul că, în anumite teritorii, s-au făcut excepții de la ea? Sunt multe elemente care diferențiază Societatea lui Isus de toate celelalte ordine religioase înființate vreodată, însă un lucru rămâne același pentru toate: munca lor în slujba Bisericii Romei.

Așadar, lucrarea de față vine și în încercarea de a completa o pagină din istoria Moldovei, dar și de a răspunde la întrebările de mai sus, mai ales că Societatea lui Isus s-a dovedit a fi un element aproape continuu în evoluția Bisericii Latine din acest spațiu și nu numai. Mai mult, călugării Companiei care au activat în Moldova nu doar că au avut o contribuție semnificativă asupra enoriașilor catolici din țara Moldovei, dar au avut un impact major și asupra populației ortodoxe, școlile înființate de iezuiți fiind luate drept exemplu. Mai mult decât atât, munca „călugărilor în negru”, la fel ca în toate teritoriile în care au activat, nu s-a limitat doar la acele elemente evidențiate în regula Societății, cum ar fi evanghelizarea și educația, ci s-a extins până la chestiunile cele mai lumești, precum comerțul. Totuși, Compania lui Isus mai avea o regulă, și anume aceea de a se întreține, din punct de vedere financiar,

autonom, adică fiecare misiune trebuia să își găsească acele pârghii prin care reușea să se autofinanțeze. Iar acest element, din nou, îi diferenția de ceilalți misionari veniți în Moldova la cererea Congregației de Propaganda Fide, care primeau un „salariu” în urma activității lor pastorale.

Dat fiind cele menționate, mi-am dorit să abordez acest subiect din mai multe motive. În primul rând, datorită specificului acestui ordin, unul foarte aparte și diferit de ceea ce a existat în Biserica Răsăriteană până atunci. Caracteristica militantă a fost ceea ce îi diferenția atât de mult, la acel moment, de celelalte ordine religioase. Prin modul lor de organizare s-au dovedit a fi foarte eficienți, atât din punct de vedere misionar, cât și în privința sistemului educațional implementat de ei, care, după cum vom vedea și din paginile următoare, a devenit un exemplu pentru marile universități din Europa modernă. Acest lucru se observă, mai întâi de toate, și din numărul mare de adepți încă din primii ani de existență, ordinul numărând aproximativ 1.000 de membri în 1556, anul morții lui Ignățiu de Loyola, iar în 1600 ajungând la 8.272⁵. Eficiența lor a fost datorată și modului de a lucra cu societatea în care își desfășurau misiunea, dar și de a se raporta la aceasta. Au înțeles faptul că pentru a converti o comunitate întreagă era nevoie să înceapă de sus, adică să câștige încrederea și devotamentul conducătorilor⁶. Istoricii sunt foarte precauți și nu folosesc cu ușurință cuvântul “revoluție”, mai ales atunci când este vorba de un ordin religios. Totuși, fără a părea poate prea remarcabil, acesta este cuvântul potrivit pentru a descrie ceea ce sa întâmplat în studiul istoriei Societății lui Isus. „Scena” aceasta din prezentul nostru este atât de diferită de ceea ce a fost acum câțiva zeci de ani, încât este greu de recunoscut⁷. Dintr-o dată, iezuiții au devenit un subiect controversat, aproape la fel de controversat precum cel al Templierilor cu ceva ani în urmă, stârnind tot felul de teorii, mai mult sau mai puțin favorabile sau reale, însă toate având același deznodământ: impactul revoluționar pe care Societatea la avut asupra întregii Biserici latine, și nu numai. Prin urmare, locul lor pe scena mondială nu poate fi contestat, acești călugări făcând atât de multe, într-un timp atât de scurt, comparat cu alte ordine religioase deja existente în 1540, încât, trasând o paralelă, putem observa destul de rapid motivele pentru care au devenit atât de recunoscuți și marcanți în evoluția Bisericii Catolice până în prezent.

⁵ Herve Yannou, *Iezuiții și Campania*, traducere din limba franceză de Ion Doru Brana, Editura Nemira, București, 2008, p.35.

⁶ Stewart Rose, *Ignatius Loyola and the Early Jesuits*, Longmas, Green and Co., London, 1870, p.170.

⁷ Robert A. Maryks, Jonathan Wright, *Current Trends in Jesuit Historiography*, în *Journal of Jesuit Studies*, vol. 1, Brill, 2024.

Un alt motiv pentru care consider necesară studiarea acestui ordin privește implicarea iezuiților în una dintre cele mai importante ramuri ale dezvoltării culturii europene, implicit și a celei românești. Aici mă refer la educație și la sistemul elaborat de ei. Primii iezuiți și-au pus amprenta ca predicatori, misionari, dar și reformatori ai mănăstirilor. Totuși, în 1548, când și-au deschis primul colegiu destinat studenților laici în Messina, Sicilia, au deschis practic porțile unui nou început. Acest prim colegiu iezuit, destinat tuturor studenților, a avut un succes instantaneu, iar petițiile pentru înființarea de noi colegii iezuite au curs spre Roma din majoritatea orașelor din Europa catolică⁸. După cum atestă și Teresa Ferro, mulțumită acțiunii culturale a Societății lui Isus, pentru prima dată intelectualii români s-au bazat pe o cunoaștere pe care am putea să o definim drept contemporană și la nivel european, deoarece școlile iezuiților erau structurate în mod uniform, din Franța până în Polonia. Prin urmare, nu este o coincidență faptul că istoriografia din Moldova, momentul de început al istoriografiei moderne românești, a fost inspirată de principii metodologice umaniste și se leagă de numele lui Grigore Ureche și Miron Costin, care au fost instruiți în școlile iezuiților din Polonia⁹.

Un ultim motiv ar fi și evidențierea rolului pe care l-au jucat în dezvoltarea strictă a Bisericii latine din Moldova. Aici mă refer, după cum vom vedea în paginile lucrării, la acele elemente prin care călugării lui Loyola au transformat practic din temelie cursul Bisericii Catolice. Deși cu riscul de a fi catalogată prea subiectivă, trebuie subliniat faptul că Societatea lui Isus a introdus în Moldova secolului XVII un alt mod de a „păstori” comunitățile latine, influențându-i în cele din urmă și pe confrății lor, franciscani. Nu de puține ori, iezuiții care au lucrat în Moldova au fost acuzați că se asemănau mai degrabă cu călugării sfântului Francisc și că nu și-au urmat propriul lor mod de pastorație. Totuși, noi credem că, și vom demonstra pe parcursul lucrării, în fapt, iezuiții au încercat să se adapteze comunității pe care au întâlnit-o și, prin urmare, au însușit anumite conduite similare cu cele ale franciscanilor prezenți în Moldova de câteva veacuri, însă niciodată nu au dat uitării regulilor stricte implementate de conducerea ordinului.

Nu în ultimul rând, studiarea activității ordinului iezuit în Moldova vine și în completarea cercetărilor realizate în anii de licență și masterat, lucrări care au avut în atenție comunitatea catolică din țara de la est de Carpați, dar și activitatea misionară a călugărilor franciscani, dominicani și iezuiți. Totodată, îmi doresc ca, după finalizarea lucrării de față, să

⁸ William V. Gangert, S.J., *Istoria iezuiților*, trad. de Marius Taloș, S.J., Editura Ars Longa, Cluj, 2001, p. 48.

⁹ Teresa Ferro, *I missionari cattolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*, Editura Clusium, Cluj-Napoca, 2005, p. 31.

pot adăuga listei de cercetări dedicate catolicilor din Moldova și o completare a ceea ce urmează după finele secolului XVII pentru Societatea lui Isus din acest spațiu. Iezuiții vor pleca cu adevărat din orașul Iași abia în 2010, iar studiile despre desfășurarea misiunii lor începând cu secolul al XVIII-lea sunt la fel de absente ca cele pentru perioada tratată în această lucrare.

Stadiul cercetării:

În tabloul general al istoriografiei ecleziastice latine din Moldova, lista lucrărilor care au abordat catolicismul local poate fi foarte lungă. Printre primii care au contribuit au fost I. C. Filitti, G. Călinescu, Francisc Pall, Petru Tocănel și Ion Dumitriu-Snagov. Ei au valorificat documente din arhivele Sfântului Scaun, contribuind la temelia istorico-documentară a catolicilor moldoveni. La fel de importante sunt și cercetările lui Carol Auner, care a susținut originea maghiară a catolicilor moldoveni, incluzând date legate de episcopiile catolice din regiune. Din perspectiva monografiilor locale și a studiilor etnografice dedicate comunității latine din Moldova, trebuie menționate contribuțiile valoroase aduse de cercetătorul Dănuț Doboș¹⁰, Silviu Văcaru¹¹, Anton Despinescu¹², Anton Coșa¹³, Ion H. Ciubotaru¹⁴, Liviu Pilat¹⁵, iar lista poate continua. Totuși, observăm în același timp că cei care s-au ocupat în mod special de studierea ordinului iezuit sunt foarte puțini, iar fiecare dintre aceștia s-a concentrat doar pe un aspect din evoluția misiunii. Acest lucru se poate observa și prin faptul că, de-a lungul anilor, au apărut doar câteva lucrări care tratează această Societate, însă niciuna nu abordează în mod complet istoria

¹⁰ Monografii coordonate alături și de alți cercetători: *Sagna. File de monografie istorică*, Sapienia, 2003; *Hălăucești, sat de veche tradiție cultural-religioasă*, 2004; *Adjudei, șase veacuri de prezență catolică pe valea Siretului*, 2005; *Catolicii din Bacău*, 2007; *Mărgineni, un sat la porțile Bacăului*, 2009; *Răchiteni. Șase veacuri de prezență catolică pe valea Siretului*, 2015; ș.a.

¹¹ *Din istoria comunităților catolice din Moldova*, Iași, Editura Sapienia, 2015, monografie compusă din cinci studii: despre bejenarii catolici transilvăneni în zonele Bacău-Roman și comunitățile catolice din Sagna, Horgești, Butea și Hălăucești; *Rotunda. Devenirea unei comunități catolice*, 2021, Editura Sapienia – volum colectiv la care a contribuit alături de Ștefan Lupu, Fabian Doboș, Dănuț Doboș ș.a.; *Hălăucești, sat de veche tradiție cultural-religioasă*, Sapienia, 2004.

¹² *Nicolae Iosif Camilli. Primul episcop de Iași (1884–1894, 1904–1915)*, Iași, Sapienia, 2015.

¹³ *Monografia comunei Gioseni*, Sapienia, 2009; *Catolicii din Moldova în izvoarele Sfântului Scaun (secolele XVII–XVIII)*, Sapienia, 2008.

¹⁴ *Trilogia Catolicii din Moldova. Universul culturii populare (1998–2005)*, una dintre cele mai ample lucrări etnografice pe tema respectivă.

¹⁵ *Comunități tăcute. Satele din parohia Săbăoani (secolele XVII–XVIII)*, Editura Dumitru Mărtinaș, 2002.

ordinului în spațiul de la est de Carpați. Nu trebuie să ometem faptul că cercetătorii români au abordat destul de succint această temă, mai exact doar anumite aspecte ale misiunii iezuite. La o privire de ansamblu, au apărut prea puține lucrări care să prezinte această Societate și acțiunile ei în Moldova.

Fără îndoială, cea mai importantă lucrare îi aparține lui Francisc Pall, care, în anul 1939, a publicat în cadrul Școlii Române de la Roma lucrarea *Le controversie tra i minori conventuali e i gesuiti nelle missione di Moldavia*. Studiul lui Pall pe această temă prezintă în detaliu întreaga problemă, adică toate conflictele dintre membrii celor două ordine prezente în capitala Moldovei, de la jumătatea secolului XVII și până la suprimarea ordinului, la 21 iulie 1773, prin bula papală *Dominus ac Redemptor*, emisă de Clement al XVI-lea. Așadar, cercetarea lui Pall expune doar o parte din activitatea Societății în Moldova, însă, folosindu-se de o imensă resursă documentară, a reușit să evidențieze, prin intermediul rivalităților dintre cele două ordine, modul de evoluție din interiorul ordinelor misionare, iezuite și franciscane¹⁶.

Și cartea semnată de Lucian Periș, *Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento*¹⁷ trece în revistă o parte importantă din istoria ordinului iezuit în Moldova, accentuând cu precădere momentul venirii lui Paul Beke, a controverselor din jurul relației cu franciscanii și apoi a călugărilor polonezi. Această lucrare se numără printre primele și cele mai reprezentative încercări de abordare a acestui subiect de până acum, încercând să acopere cele mai importante evenimente din jurul Bisericii catolice din secolul XVII.

O altă lucrare, dar care abordează prea sumar acest subiect, îi aparține preotului Alois Moraru, „*Iezuiții din Moldova (1588-2010)*”¹⁸. Această cercetare se dorește a fi o scurtă incursiune în istoria ordinului iezuit pe teritoriul Moldovei, acoperind în câteva pagini patru secole de istorie, abordând doar unele aspecte mai importante, precum și evidențierea principalelor momente din istoria ordinului în alte zone ale României în care iezuiții au avut o contribuție mai semnificativă. Totuși, având în vedere și faptul că, pentru momentul în care această lucrare a văzut lumina tiparului, trebuie subliniat importanța acestui studiu pentru istoriografia românească.

Amănunte ce țin de activitatea Societății lui Isus în Moldova au mai fost prezentate de către cercetătorii români, însă fără a oferi un cadru contextual exhaustiv. Spre exemplu,

¹⁶ Francisc Pall, *Le controversie tra i minori conventuali e i gesuiti nelle missione di Moldavia*, în „Diplomatarium Italicum”, vol. IV, Roma, 1939.

¹⁷ În 2024, la editura Galaxia Gutenberg, a apărut o a doua ediție a lucrării de doctorat a regretatului Lucian Periș, *Prezențe catolice în Transilvania, Moldova și Țara Românească (1601-1698)*, cu o traducere din limba italiană de William Bleiziffer, prefată și argument de Ovidiu Ghitta, vol. îngrijit de Livia-Maria Bodea.

¹⁸ Alois Moraru, *Iezuiții din Moldova (1588-2010)*, Editua Presa Bună, Iași, 2011.

lucrarea Violetei Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în țările române în secolul XVII*, abordează, pe alocuri, misiunea iezuită din Moldova, însă fără a reda o imagine completă sau concretă a activității acestora sau a altui ordin prezent în acest teritoriu. De asemenea, merită menționate și lucrările preotului Emil Dumea, *Catolicismul în Moldova în secolul al XVIII-lea* și *Istoria Bisericii Catolice din Moldova (secolele XVI–XX)*¹⁹ aduc aminte de activitatea misiunii iezuite în acest spațiu, cu ample referiri la școlile din Cotnari și Iași. De asemenea, trebuie amintite și contribuția monumentală adusă de Călinescu prin cele două articole apărute în „Diplomatarium Italicum”, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, și *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*, amândouă lucrări expunând amănunte ce țin de parculul iezuiților din Moldova. Menționăm și contribuția Virginia Vasiliu în aceeași revistă, *Miscellanea di piccole notizie riguardanti la storia romena dei secoli XVI e XVII* (Vol. I, 1925). În această lucrare, Virginia Vasiliu adună și analizează o serie de informații și observații despre istoria Moldovei și a Țării Românești în secolele XVI și XVII. Lucrarea include detalii despre relațiile diplomatice, evenimente politice și sociale, precum și despre interacțiunile cu puterile occidentale, toate bazate pe surse italiene, menționând și misiunea ordinului lui Loyola din acea perioadă.

Prin urmare, ceea ce va diferenția această lucrare față de cele existente până acum este, în primul rând, subiectul: *Missio Moldavica* – și tot ceea ce a reprezentat prezența călugărilor Societății lui Isus în Moldova, de la începutul activității lor în acest spațiu și până la sfârșitul secolului al XVII-lea. Accentul va cădea fără întrerupere doar pe ceea ce reprezintă ordinul înființat de Loyola și asupra realizărilor acestora în spațiul de la est de Carpați, în perioada cronologică indicată și menționată în titlu. Prin urmare, accentul nu va fi pus doar pe evoluția muncii lor pastorale în mijlocul comunității catolice din Moldova, ci va include amănunte legate de capacitățile fiecărui călugăr în parte, transformând astfel Societatea în personajul principal al lucrării.

Structură:

După cum reiese și din cuprins, lucrarea de față este structurată în șase capitole, fiecare dintre acestea încercând să redea cât mai amănunțit toate aspectele misiunii iezuiților din Moldova în intervalul cronologic menționat. Alegerea titlului nu a fost una neobișnuită, secolul al XVII-lea reprezentând perioada în care s-a stabilit o misiune a Companiei lui Isus cu adevărat

¹⁹ Idem, *Istoria Bisericii Catolice din Moldova (secolele XVI – XX)*, Editura Sapientia, Iași, 2008.

continuă. Deși au existat încercări și la sfârșitul secolului al XVI-lea, abia din 1645 va funcționa în Moldova o misiune iezuită permanentă.

În acest sens, având în vedere spațiul cronologic deja menționat, prima parte, *Societatea lui Isus și Moldova la finele veacului XVI*, se va concentra, pentru început, asupra înființării acestui ordin, deopotrivă contestat și apreciat. Prin urmare, aici vom discuta despre începuturile acestei structuri formate în jurul ideilor lui Loyola, despre sistemul de organizare, definit și prezentat pe larg în cele trei lucrări fundamentale pentru Companie, și anume: *Exerciții Spirituale*, *Costituțiile* și *Ratio Studiorum*. Mai important, totuși, este să evidențiem trăsăturile misionarismului iezuit, pentru a stabili de la bun început direcțiile prin care Compania și-a propus să slujească cauza catolică în „via Domnului” și care dintre aceste direcții au fost aplicate în cazul Moldovei.

În continuare, atenția noastră se va îndrepta către ordinul lui Loyola din Polonia. Prezența Societății lui Isus în cultura Commonwealth-ului polono-lituanian a fost, fără îndoială, unul dintre cele mai importante elemente în procesul de construire a identității religioase, culturale și politice a acestui stat multinațional și multiconfesional. Datorită influenței istorice asupra catolicilor din Moldova exercitată de Polonia, în ceea ce privește numirea episcopului, a fost mai mult decât evident faptul că Petru Șchiopul, domnul țării de la est de Carpați la acel moment, și-a îndreptat atenția tot spre nord atunci când și-a propus stârpirea protestantismului din țara sa.

În cel de-al doilea capitol, atenția lucrării se îndreaptă spre prima misiune a Societății lui Isus în Moldova. Deși am menționat faptul că o misiune a iezuiților se va stabili în Moldova abia din a doua jumătate a secolului XVII, prima încercare a avut loc totuși la finele secolului precedent. Cunoscută drept prima misiune a Societății lui Isus din țara de la est de Carpați sau prima misiune a iezuiților polonezi din Moldova, aceasta a avut o latură specială față de cele care vor urma. Deși mai mereu au încercat să se apropie de conducerea locală pentru a fi siguri că munca lor va avea un efect imediat, în Moldova se aplică o altă metodă. Misiunea Companiei a fost creată la cererea domnului pentru a lupta împotriva protestantismului din țara sa. Așadar, *Missio Moldavica* de la sfârșitul secolului XVI a luat naștere din considerente politice, deoarece domnul dorea o apropiere de Roma, iar acest lucru putea fi realizat doar cu ajutorul Poloniei. Prin urmare, iezuiții erau cei care urmau să îndeplinească aceste așteptări, iar rolul lor din țara vecină era văzut de reprezentanții din Moldova drept o punte de legătură cu lumea catolică.

Însă, pe lângă elementele ce țin de latura politică a înființării unei misiuni în Moldova, acest capitol va surprinde și alte realități ale vremii pe care le-au întâlnit iezuiții în țara lui Petru Șchiopul. Aici vom discuta mai degrabă despre ceea ce au găsit urmașii lui Loyola în 1588 în

Moldova, precum: starea lăcașului de cult, a comunităților catolice, relația enoriașilor cu biserica, obiceiurile și tradițiile acestora, dar și impactul protestantismului asupra evoluției lor. Prin urmare, acest capitol va avea în vedere și partea pastorală a misiunii, nu doar cea politică.

Venirea iezuitului maghiar Paul Beke în vara anului 1644 va schimba mersul lucrurilor în Biserica latină din Moldova. Înființarea unei misiuni iezuite în spațiul de la est de Carpați reprezenta pentru Beke, dar și pentru mulți alți membri ai Societății, o cale de acces spre Orient. Dorindu-și să fie comparat cu marii misionari ai Companiei, iezuitul maghiar își propusese să ajungă în Crimeea. Fără îndoială, cea mai mare influență asupra deciziei de a aplica pentru misiuni în Orientul Îndepărtat au avut-o rapoartele iezuiților din regiune. În prima jumătate a secolului XVII, cărți și broșuri care descriu popoarele străine și obiceiurile lor, subliniind lucrarea importantă, dificilă, provocatoare și chiar martirică a misionarilor din Asia și Lumea Nouă, au fost publicate de Societatea lui Isus aproape în fiecare an. Iezuiții, încă de la înființarea ordinului, au fost pionieri în acest domeniu, folosind o gamă largă de materiale, precum: corespondența misionarilor, rapoarte și scrisori anuale, pentru a recruta adepți și succesori. Majoritatea acestor materiale au fost traduse din limbile originale și publicate pentru a le maximiza accesibilitatea și a permite părinților din regiune să înțeleagă mesaje transmise.

Așadar, în această parte vor fi analizate toate aspectele ce țin de misiunea desfășurată de Paul Beke în Moldova, planurile acestuia pentru a-și atinge marele scop, dar vom urmări și conflictul controversat dintre iezuiții din Moldova, reprezentați de maghiar, și confrății lor franciscani. După cum am mai menționat, acest subiect a fost cercetat destul de amănunțit de Francisc Pall în 1940, însă reluarea evenimentelor din jurul bisericii din Iași în cadrul acestei lucrări nu va însemna o simplă trecere în revistă a evenimentelor deja analizate de Pall. Vom încerca să oferim o prezentare completă a subiectului, prezentând evenimentele nu doar din perspectiva iezuiților sau a franciscanilor, ci mai degrabă modul în care a evoluat conflictul în interiorul ordinului. Vom urmări îndeaproape modul în care aceste neînțelegeri au influențat evoluția misiunii Societății lui Isus din Moldova, dar și cum au acționat urmașii Sfântului Ignațiu de Loyola pentru a stinge inconvenientele apărute între misionari. În mare parte, prezența iezuitului Beke în capitala Moldovei a fost strâns legată de aceste controverse, care, în final, au dus la înlăturarea sa din misiune.

După retragerea lui Paul Beke din Moldova, în țara de la est de Carpați intră, și destul de rapid, o nouă misiune iezuită, formată din cinci călugări ai Societății, veniți din Polonia. Alegerea ca misiunea din Moldova să fie preluată de cei din Commonwealth-ul polono-lituanian nu a fost deloc întâmplătoare.

Prin urmare, în capitolele IV și V, intitulate *Cea de-a doua misiune iezuită poloneză și Controverse misionare*, analizăm evoluția ordinului lui Loyola din Moldova în a doua jumătate a secolului XVII, începând cu 1650 și până în 1699. Aici vom urmări modalitatea de acțiune a iezuiților polonezi, stabilind dacă a existat vreo diferență între ei și cei din Ungaria. Așadar, discutăm din nou despre acea particularitate care, în mod normal, ar trebui întâlnită la toți misionarii iezuiți, indiferent de provincie, și despre impactul acesteia asupra comunității indigene. Am ales să împart subiectul în două capitole, deoarece, din punctul meu de vedere, trebuia să existe o diferențiere între desfășurarea misiunii pastorale întreprinse de iezuiții polonezi și conflictele apărute sau continuate cu ceilalți reprezentanți ai Bisericii Catolice din Moldova.

Într-un capitol ulterior, cercetarea se va îndrepta spre analiza sistemului educațional implementat de iezuiți în Moldova. Pentru a-și urmări obiectivele, iezuiții au făcut ceva ce hotărâseră inițial că nu ar trebui să facă: să înființeze școli. Principalul fondator al ordinului, Ignatius de Loyola, se îngrijorase că asumarea responsabilității pentru instituții le va împiedica mobilitatea și disponibilitatea pentru misiune, dar a fost în curând convins că educația ar putea fi un instrument puternic de influență culturală și de transformare religioasă.

Primul lor colegiu a fost înființat la Messina, în Sicilia, în 1548. Ulterior, zeci de colegii au fost construite în toată Italia sub patronajul nobilimii și al conducătorilor locali, iar în anii următori s-au construit câteva sute de instituții iezuite de învățare în Europa, America Latină și Asia. Totuși, niciuna nu a fost mai importantă decât *Collegio Romano*, sau Colegiul Roman, înființat în 1551. Aceste noi școli au devenit centre de învățare și depozite de cunoștințe, reglementate de ghiduri atent elaborate, cunoscute sub numele de *Ratio Studiorum*, care contura în detaliu un curriculum ce includea subiectele tradiționale *trivium* (gramatică, logică și retorică) și *quadrivium* (aritmetică, geometrie, muzică și astronomie), precum și filozofie, teologie și alte discipline, inclusiv spectacole de teatru elaborate. S-a prescris astfel o pregătire riguroasă, atât în studiul clasic al *humanitatis*, cât și în științe, cu un accent deosebit pe matematică, fizică și astronomie²⁰.

²⁰ Este general recunoscut faptul că misionarii creștini au jucat un rol fundamental în propagarea ideilor revoluției științifice, cum ar fi abordările conceptuale, metodologice și instituționale ale lumii naturale. Nici iezuiții nu s-au delăturat de la acest lucru, ei contribuind prin cercetările lor la dezvoltarea acestor ramuri. În acest sens, pentru contribuția iezuiților în dezvoltarea sistemului educațional amintim lucrările: Robert Schwickerath, *Jesuit Education: Its History and Principles Viewed in the Light of Modern Educational Problems*, editura Wipe and Stocks, Oregon, 2009; *The Ratio Studiorum: The Official, Plan for Jesuit Education*, vol. 22 din "Institute of Jesuit Sources", 1, editor Claude Nicholas Pavur, Institute of Jesuit Sources, 2005; Farrell, Allan P., *The Jesuit*

În acest sens, amintesc importanța celor două școli, din Cotnari și Iași, considerate primele „experimente” ale învățământului superior din spațiul românesc, cu excepția școlii reformate din Cotnari, care a fost deschisă în 1563 cu sprijinul domnului Despot Vodă. Mulțumită acțiunii culturale a Societății lui Isus, pentru prima dată intelectualii români s-au bazat pe o cunoaștere ce poate fi definită drept contemporană și la nivel european, deoarece școlile iezuiților erau structurate în mod uniform, de la Franța până în Polonia.

Surse:

În demersul scrierii prezentei lucrări, un loc important îl constituie apelul la documentele vremii, precum cele din *Archivum Romanum Societatis Iesu*. Fără consultarea acestor documente, abordarea unui astfel de subiect, puțin studiat la noi, nu ar fi fost posibilă, în primul rând datorită deficitului informațional. Limitată cronologic până la sfârșitul secolului XVII, scopul tezei a fost să aducă un plus de noutate, și nu doar din punct de vedere metodologic, ci și informațional. Prin urmare, apelul la arhiva ordinului din Roma a fost mai mult decât necesar.

După cum am amintit și în rândurile de mai sus, iezuiții au fost foarte organizați din această perspectivă, iar documentele, deși, după dizolvarea ordinului din 1773, au fost

Code of Liberal Education: Development and Scope of the Ratio studiorum (Milwaukee: Bruce Publishing Company, 1938; *The Jesuit Ratio Studiorum of 1599*, Washington, 1970; și Grandler, Paul F., *Jesuit Schools and Universities in Europe 1548–1773*, în „Jesuit Schools and Universities in Europe, 1548–1773”, editura Brill, 2018; etc. În domeniul astronomiei, îl amintim pe Christopher Clavius (1538-1612) care a jucat un rol important în reforma calendarului gregorian. Clavius a promovat și predarea matematicii, inclusiv a astronomiei, în *Ratio Studiorum*. Dintre lucrările sale cele mai importante amintim: *Astrolabium*, Roma, 1593; *Horologiorum nova descriptio*, 1599 și *Romani calendarii a Gregorio XIII P.M. restituti explicatio*, 1603. În aceeași măsură, iezuitul Christoph Grienberger (1564-1636) descoperit montura ecuatorială (cu o axă paralelă cu cea a Pământului). Iezuitul Odo van Melcote (1572-1615) a observat nova în 1604 iar observațiile sale au plasat nova în aceeași locație cu cea văzută de observatorii din alte părți din Europa, arătând că nu a fost doar un efect în atmosfera Pământului, ci un fenomen care a avut loc cu mult dincolo de orbita Lunii. Iezuitul Nicola Zucchi (1586-1670) a inventat telescopul reflectorizant, iar Athanasius Kircher (1601-1680) a realizat unele dintre primele desene telescopice detaliate ale lui Jupiter și Saturn. Din punct de vedere al cartografiei, John Brian Harley (1932–1991), a încercat să definească „cartografia iezuită” în mod cuprinzător, și a remarcat că mai mult decât orice alt ordin religios, iezuiții au produs hărți. În acest sens amintim lucrările: “The Map as Mission: Jesuit Cartography as an Art of Persuasion,” în “Jesuit Art in North American Collections”, vol. editat de Jane B. Goldsmith, Museum of Art, Marquette University, 1991.

răspândite prin toate fondurile statului italian, au fost adunate în urma unui proces lung și rearanjate pentru a fi puse la dispoziția cercetătorilor. La fel ca în trecut, iezuiții care au în grijă imensul fond arhivistic au păstrat o ordine riguroasă în ceea ce privește inventarierea documentelor. Astfel, procesul de colectare a informației inedite despre mersul misiunii Societății lui Isus din Moldova a fost destul de facil.

Partea cea mai dificilă a fost paleografia textelor, contrar impresiei că textele scrise cu alfabet latin ar fi mult mai accesibile. Vorbim aici despre documente din secolul al XVII-lea, atunci când scrierea în latină nu mai respecta legile riguroase din perioada romană sau gotică²¹, ar fiecare își așternea gândurile în propriul său mod de scriere. În mod normal, atunci când vorbim despre un asemenea ordin, era firesc ca în cancelaria generalului să existe și un copist care să se ocupe de redactarea scrisorilor care plecau din biroul central. Totuși, regula care impunea fiecărui iezuit să transmită informații regulat cu privire la desfășurarea unei misiuni face ca, în arhiva ordinului iezuit de astăzi, să se păstreze o mare parte din documente în *manu propria*. Acest lucru pune cercetătorul în fața unei largi diversități de scrieri, dificultatea fiind compensată de descoperirea unor informații inedite.

În privința documentelor păstrate în arhivele românești, situația nu este una îmbucurătoare. Am avut în vedere, mai ales, fondul arhivistic 1078 de la Arhivele Naționale ale Statului, filiala Iași, care cuprinde un număr destul de semnificativ din documentele Episcopiei Romano-Catolice. Deoarece acest fond este scos din cercetare, investigarea lui s-a rezumat la un inventar realizat în 1997, sub coordonarea atentă a cercetătorului Silviu Văcaru, inventar care nu cuprinde însă nici măcar un sfert din totalul documentelor. Totuși, prin studierea aceluia inventar am constatat că în acest fond nu există prea multe documente din secolul XVII, iar prima mențiune a unor iezuiți prezenți în orașul Iași datează abia din secolul XVIII. Faptul că, de la preluarea fondului din custodia Episcopiei, în 1974, și până în prezent, nu s-a reușit măcar alcătuirea unui inventar, privează cercetătorii de accesul la informații importante și face necredibilă orice justificare²².

Mai departe, vorbind despre informațiile inedite, trebuie să subliniem faptul că unele lucrări, deși publicate cu decenii în urmă, au fost puțin consultate sau chiar ignorate total de unii cercetători români. Aici amintesc colecția de documente *Monumenta Antiqua Hungariae*, volumul III, în mod special, editat de Lukas Ladislau S.I. și apărut în 1981, sub egida editurii

²¹ Constantin I. Andreescu, *Manual de paleografie latină*, București Iași, 1938, p. 82-88.

²² Vezi: Dănuț Doboș, *Memoria arhivelor catolice din Moldova*, în „Biserica și școala”, vol. I, editura Presa Bună, Iași, 2002, p. 21-35.

„Institutum Historicum Societatis Iesu” din Roma. Acest volum cuprinde o parte importantă din documentele care fac referire la alungarea iezuiților din Transilvania în urma Dietei din 1588, de la Mediaș. Prin urmare, acceptarea, în mod eronat, a celor scrise despre iezuiții primei misiuni din Moldova, cum că ar fi cei goniți din țara vecină, ar fi fost evitată dacă acest volum de documente ar fi avut o circulație mai mare. În mod ironic, totuși, lucrarea este încărcată pe platforma oficială a arhivelor iezuite și se poate consulta gratuit.

În aceeași categorie de lucrări, care au avut o circulație destul de restrânsă, dar care cuprind informații de un interes incontestabil, sunt lucrările semnate tot de Lukas Ladislau, și mai exact *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae, S.I.*, în trei volume, apărute la aceeași editură amintită mai sus. Aceste lucrări, deși introduse în categoria instrumentelor de lucru, reprezintă una dintre principalele surse pentru reconstituirea traseului fiecărui iezuit semnalat în paginile lucrării. Deoarece importanța unei misiuni era dată și de experiența pe care fiecare individ o avea în parte, cataloagele constituite de Lukas Ladislau reprezintă cea mai scurtă cale spre a defini însemnătatea pe care ordinul o acorda anumitor teritorii de misiune. Așadar, prin urmărirea acestor iezuiți mi-am propus să descopăr importanța misiunii din Moldova pentru generalul Societății, dar și pentru iezuiții din provinciile de proveniență.

În același sens, însă pentru membrii din Provincia Polonia, una dintre sursele principale este baza de date *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, organizată de ordinul iezuit din Cracovia și coordonată de Ludwik Grzebień SJ, Wyd. Filozoficzny TJ, Kraków, încă din 1996. Organizată pe același principiu precum catalogul lui Ladislau, această platformă cuprinde informații cu privire la întreaga activitate a tuturor iezuiților născuți în Polonia, începând cu 1564, anul constituirii provinciei, și până în 1995. Pe lângă informații biografice ale călugărilor Societății, această bază include și date despre toate aspectele vieții ordinului, de la clădirile pe care le-au deținut, la colegiile create de ei. Așadar, în vederea reconstituirii unei mici părți din istoria iezuiților care au activat în Moldova, această bază, cât și volumele atent coordonate de Ladislau, vin în ajutorul celui care își propune să realizeze acest lucru.

O mare parte din informații le-am cules și din documentele publicate în *Moldavi Csango-Magyar Okmánytár (1467–1706)*, apărute în două volume și editate de Benda Kalman, Győző Kenez, Gabriela Jaszay și György István Tóth²³. În mod surprinzător, și aceste documente păstrează secretul izgonirii iezuiților din Transilvania la 1588, indicând cu nume și

²³ *Moldavi Csango-Magyar Okmánytár (1467–1706)*, vol. I, II, vol. coord. de Kalman Benda, Gyozo Kenez, Gabriela Jaszay, Gyorgy Istvan Toth, Institutum pro studiis Hungarorum, Budapesta, 1989.

prenume pe fiecare în parte. Probabil, datorită limbii în care au fost notate mențiunile editorilor, anumite observații au scăpat atenției cercetătorilor români. Însă, pentru lucrarea noastră, volumele coordonate de Kalman Benda au reprezentat una din sursele principale în vederea reconstituirii trecutului comunităților catolice din Moldova.

La fel de utile ne-au fost și colecțiile de documente românești, fie că ele cuprind documente externe, adunate din arhive străine, sau documente interne, emise de cancelaria domnului, sau de instituțiile eclesiastice catolice din țară. O bună parte dintre aceste înscrisuri au fost publicate de-a lungul veacurilor în diferite colecții de documente, dintre care amintesc doar pe cele folosite în paginile lucrării de față: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu Hurmuzachi*, *Documente privind Istoria României*, A²⁴, sau *Documente privitoare la relațiile Ardealului cu Moldova și Țara-Românească*²⁵, publicate de Andrei Veress, dar și volumul lui N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. I-II, publicat în 1901²⁶. În completarea lor, tot din categoria surselor primare, care fac parte din grupul lucrărilor apărute în istoriografia românească sunt volumele *Călători străini despre Țările Române*²⁷, îngrijite de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu. Deși se bazează în principal pe texte editate anterior, volumele conțin precizări și aprecieri critice foarte importante.

Metodologia:

Din punct de vedere metodologic, raportarea la documentele de arhivă rămâne principala sursă pentru studiul acestei lucrări. Documentele cercetate vor fi puse în permanență în legătură cu alte tipuri de izvoare, precum rapoartele misionarilor către superiorii ordinului sau către Congregația de Propaganda Fide, pentru ca valoarea documentului să fie pe deplin demonstrată. Astfel, pe lângă noutatea adusă și credibilitatea conferită de documentul în sine,

²⁴ *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu Hurmuzachi*, vol. III parte I (1576-1599), București 1880; vol. XI, (1517-1612), publicate de N. Iorga, București, 1900.

²⁵ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria : Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. Vol. II, Acte și scrisori (1573-1584), Editura Cartea Românească, București, 1930; Idem, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, „Acte și Scrisori, (1593-1595)”, ed. Cartea Românească, București, 1932.

²⁶ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. I-II, București, 1901.

²⁷ *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, II, III, IV, V, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București,

am considerat necesară completarea cu alte surse, precum documente editate, instrumente de lucru și lucrări specializate sau generale.

Un loc important va ocupa și analiza critică a rapoartelor întocmite de misionarii catolici care au slujit în Moldova, practic o reevaluare a unor surse documentare cercetate anterior, dar privite dintr-o perspectivă nouă. Accentul va fi pus pe contextualizarea momentului întocmirii raportului, motivul redactării și, foarte important, identitatea autorului. Stabilind aceste trei elemente – de ce, când și cine – se poate înțelege mai ușor evoluția anumitor evenimente, atât în cadrul comunităților catolice din Moldova, cât și în interiorul Societății.

Tradițional, aceste relatări au fost considerate surse narrative ale unor „călători străini”, care își împărtășeau impresiile subiective despre realitățile sociale și politice ale vremii, justificând și favorizând anumite perspective. Totuși, aceste izvoare nu sunt simple surse narrative: ele sunt rapoarte care descriu mai mult decât starea catolicismului local și, fiind trimise superiorilor sau Congregației de Propaganda Fide, reflectă în sine realitățile Bisericii Latine din Moldova în perioada de referință. La fel de importantă este identificarea semnatarului, deoarece acesta redacta raportul în folosul propriei congregații.

În aceeași măsură, prin metoda comparativă se urmărește identificarea unor trăsături comune între membrii ordinului iezuite prezenți în Moldova și cei din provinciile Polonia și Austria, sursele principale de misionari pentru acest spațiu. Prin această metodă nu se vor formula ipoteze asupra faptelor pentru care nu există dovezi directe, ci se va evidenția unitatea ordinului și eficiența sa în diferite contexte geografice.

Mai mult, prin judecată prin analogie se vor evidenția elemente specifice misiunii din spațiul de la est de Carpați, deoarece fiecare misiune are particularitățile sale. Având în vedere extinderea vastă a ordinului, aplicarea regulilor stabilite de Ignățiu de Loyola nu putea fi uniformă, iar Moldova nu face excepție. Vom analiza modul în care iezuiții au făcut față provocărilor unui stat ortodox prin tradiție, unde majoritatea locuitorilor, inclusiv vodă, erau creștini ortodocși, iar activitatea lor trebuia restrânsă la comunitățile catolice. Dacă pentru franciscani acest lucru era oarecum obișnuit, membrii Societății au fost nevoiți să se adapteze, limitându-și activitatea la locurile în care le era permisă.

De-a lungul a șase veacuri de existență, din 1540 și până în prezent, Societatea lui Isus nu s-a oprit din a surprinde. Au trecut rapid din a fi cel mai admirat ordin religios înființat

vreodată, la a fi cel mai condamnat și judecat, până în punctul de a fi suprimat în 1773²⁸. Totuși, istoria „călugărilor în negru” nu s-a oprit. Reorganizați în 1814, prin bula papală *Solicitudo omnium ecclesiarum*, emisă de Pius al VII-lea, iezuiții și-au reluat rapid activitatea, devenind din nou cea mai incontestabilă „armă” a Bisericii în lupta cu protestantismul, care, în lumina secolului XIX, devenise din ce în ce mai aprig.

În urma celor prezentate, trebuie subliniat din nou faptul că, din lipsa unui studiu analitic privind activitatea Societății lui Isus în Moldova, intenția acestei lucrări este de a surprinde cât mai autentic toate aspectele misiunii iezuite din țara de la est de Carpați. Deoarece ordinul lui Loyola a fost și rămâne atât de complex, pe parcursul lucrării se va urmări cuprinderea tuturor elementelor care au definit acțiunea Societății, inclusiv cele etnice, sociale, politice, economice și confesionale, pentru a înțelege, în final, modul în care aceasta a acționat și în Moldova.

Bibliografie

I. Izvoare inedite

- Archiwum Prowincji Polski Towarzystwa Jezusowego. Historia Missionis Moldavicae Societatis Jesu (Ms. 921).

²⁸ Inițiativa împotriva iezuiților a venit din medii incontestabil catolice. Primul stat care a luptat împotriva iezuiților a fost regatul Portugaliei, unde regel Iosif I i-a expulzat atât de pe teritoriile europene, cât și din coloniile sud-americane și asiatice în septembrie 1759. Următoarea acțiune a venit din Franța Bourbonilor, unde impulsul a venit de la curțile regale, care l-au făcut pe regele Ludovic al XV-lea să dizolve societatea în noiembrie 1764, în loc să-i expulzeze pe toți așa cum a făcut Portugalia în 1759. Și Spania lui Carol al III-lea a preferat modelul portughez, așa că regele i-a expulzat pe toți iezuiții spanioli din coloniile asiatice și americane ale Spaniei, precum și din Spania continentală, în aprilie 1767. Au urmat teritoriile italiene ale dinastiei Bourbon din Napoli și Parma, unde, la îndemnul spaniol, au avut loc aceleași acțiuni. După ce în 1769 a fost ales un nou papă, în persoana lui lui Clement al XIV-lea, statele menționate mai sus, în special Bourbonii, au făcut presiuni asupra acestuia până când, în 1773, prin bula papală *Dominus ac Redemptor* s-a ajuns la dizolvarea Societății și tot ce a mai rămas din misiunile lor în întreaga lume. Dale Van Kley, *Jansenism and the international suppression of the Jesuits*, în “The Cambridge History of Christianity - The Christian Enlightenment”, nr. 25, editura Cambridge University Press, 2006, p. 302.

- Archivum Romanorum Societatis Iesu, Roma:

ARSI, *Austria 5 II*

ARSI *Austria 6*

ARSI, *Austria 20*

ARSI, *Austria 28*

ARSI, *Austria, 228a*

ARSI *Austria 123 I*

ARSI *Austria 124a*

ARSI *Austria 139*

ARSI *Austria, 140*

ARSI, *Austria 152*

ARSI, *Cong. 44*

ARSI *Cong. 72*

ARSI, *Cong. vol. 94 II*

ARSI, *Fondo Gesuitico 645.2*

ARSI *Fondo Gesuitico. 650*

ARSI, *Fondo Gesuitico 648*

ARSI *Fondo Gesuitico 1477*

ARSI *Historiae Societatis 42*

ARSI, *Historiae Societatis 42. II*

ARSI, *Historiae Societatis 43*

ARSI *Historiae Societatis 79*

ARSI *Institutum 169 I*

ARSI *Lithuania, 9*

ARSI, *Opp.NN., 317*

ARSI *Polonia 7*

ARSI *Polonia 12*

ARSI *Polonia 13*

ARSI *Polonia 14*

ARSI *Polonia 15*

ARSI *Polonia 20*

ARSI *Polonia 51*

ARSI *Polonia 51 I*

ARSI *Polonia 53*

ARSI Polonia 54

ARSI Polonia 79

- *Codex 18, L, f. 121, Biblioteca Valliceliana, Roma.*

II. Izvoare editate:

1. Colecții și volume de documente.

- Călinescu, George, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, în „*Diplomatarium Italicum*”, vol. II, Roma, Libreria di scienze e lettere, Roma, 1925.
- Idem, *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*, în „*Diplomatarium Italicum*”, vol. II, Roma, Libreria di scienze e lettere, Roma, 1930.
- *Documente privind Istoria României*, A, vol. IV, (1591-1600), Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1952.
- *Documente provitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu Hurmuzachi*, vol. III parte I (1576-1599), București 1880; vol. XI, (1517-1612), publicate de N. Iorga, București, 1900.
- *Documente provitoare la istoria orașului Iași*, vol. I, editat de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Editura Dosoftei, Iași, 1999.
- Benda, Kalman, coord., Gyozo Kenez, Gabriela Jaszay, Gyogy Istvan Toth, *Moldavi Csango-Magzar Okmanytar (1467-1706)*, vol. I, II, Institutum pro studiis Hungarorum, Budapesta, 1989.
- *Monumenta Antiqua Hungariae*, vol. III, editat de Ladislau Lukas S.I., Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma, 1981.
- Pall, Francisc, *Le controversie tra i minori conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia*, în „*Diplomatarium Italicum*, documenti raccolti negli archivi italiani”, vol. IV, editura Libreria di Scienze e Lettere, Roma, 1939.
- Theiner, A. *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum illustrantia*, vol. III, Roma, 1963.
- Tikin, H., *Documente române*, în “*Revista Arhiva*”, nr. 1, 1889.

- Veres, Andrei *Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae, Temporibus Principum Bathory (1571-1613)*, vol. I, Budapesta, 1911.
- Idem, *Documente privitoare la istoria : Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. Vol. II, Acte și scrisori (1573-1584)*, Editura Cartea Românească, București, 1930.
- Idem, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, Acte și Scrisori, (1593-1595), ed. Cartea Românească, București, 1932.
- Idem, *Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644-1650)*, editura Cultural Națională, București, 1926.
- Teodor Codrescu, *Uricariul*, partea a II-a, Iași, 1852.

2. Antologie de texte; surse narative

- *Cronicile slavo-române din secolele XV – XVI, publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, Editura Republicii Populare Române, București, 1959.
- *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1968; vol. II, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1970; vol. III, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1971; vol. IV, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1972; vol. V, îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973; vol. VII, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1980.
- *Călători Străini*, supliment I, vol. coord. de Ștefan Andreescu, Marian Coman, Alexandru Ciocîltan, Ileana Căzan, Nagy Pienaru, Ovidiu Cristea și Tatiana Cojocar, editura Academiei Române, București, 2011,
- Panaitescu, P. P., *Călători poloni despre Țările Române*, București, 1930.

3. Instrumente de lucru:

- *Ratio Atque Institutio Studiorum Societatis Iesu*, traducere în limba engleză de Allan P. Farrell, Washington, 1970.
- *The Constitutions of the Society of Jesus, The Formula of the Institute*, note pentru comentariu de Antonio M. De Aldama, S.J., trad. de Ignacio Echaniz, S.J., editura Centrum Igantianum Spiritualitatis, Roma, 1990.
- *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564-1995, p. 1508*. Bază de date organizată de ordinul iezuit din Cracovia, și coordonată de Ludwik Grzebień SJ, Wyd. Filozoficzny TJ, Kraków 1996.
- *Encyclopedia of Martin Luther and the Reformation*, vol. 2 ,coord. de Mark A. Lamport, 2017, ed. Rowman & Littlefield.
- *Constitutiones Societatis Iesu, Cum eratu Declarationibus*, în „Coleegio eiusdem Spcietatism Cum facultate Superiorum”, Roma, 1583.
- *Catalogi perosarum et officiarum Provinciae Austria, S.I.*, vol. I, 1551-1600, vol. coord. de Ladislao Lukas, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma, 1978; *Catalogi personarum et ofiiciarum Provinciae Austria S.I.*, vol. II, 1601/1640, Roma, Institutum Historicum S.I., 1989; *Catalogi personarum et ofiiciarum Provinciae Austria S.I.*, vol. III, 1641/1665, Roma, Institutum Historicum S.I., 1990.
- *Historia de la Compañía de Jesús en la asistencia de España*, ed. de Antonio Strain, 1615-1652, vol. V, Madrid, 1916.
- László Polgár, *Bibliographie sur l’histoire de la Compagnie de Jésus (1901-1980)* vol. 2 – Les pays. Europe. Institutum Historicum Societatis Iesu, Rome 1983.
- Piechnik, Ludwik, *Polonia*, în “Diccionario histórico de la Compañía de Jesús, ed. Charles E. O’Neill and Joaquín María Domínguez”, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma, 2001, p. 74.
- Stoicescu, Nicolae, *Repertoriul biografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, Direcția Patrimoniului Cultural, București, 1974.
- Gabor, Iosif, *Dicționarul comunităților catolice din Moldova*, Editura Conexiuni, Bacău, 1995.

4. Lucrări generale:

- Alzati, Cesare, „*Reforma, și reforma catolică față în față cu ortodoxia pe pământul românesc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în „În inima Europei; Studii de

istorie religioasă a spațiului românesc”, postfață de Ioan-Aurel Pop, ediție îngrijită, traducere și bibliografie de Șerban Turcuș, Centrul de studii Transilvănene, Cluj-Napoca, 1998.

- Idem, *Terra Romena, tre oriente e occidente. Chiese et etnie nel tardo '500*, Jaka Book, Milano, 1982.
- Idem, *I voivodati romeni e l'ecumene ortodossa*, în „L'Ortodossia nella nuova Europa Dinamiche storiche e prospettive” a cura di Andrea Pacini, Editura Fondazione Giovanni Angelli, Torino, 2003.
- Apostolescu, Virgil, *Un aventurier la curtea lui Petru Șchiopul: Bartolomeo Brutti*, în AIIA, A.D. Xenopol” Iași XVIII, 1981.
- Andreescu, Ștefan, *Inițiative secrete ale lui Petru Șchiopul*, în AIIA, A.D. Xenopol”, Iași, XX, 1983.
- Idem, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, București, 1997.
- Auner, C., *Episcopia de Siret*, în „Revista Catolică”, nr 2, București, 1913.
- Idem, *Episcopia de Baia*, în „Revista Catolică”, nr 1, București, 1915.
- Bandini, Marco, *Codex. Vizitarea generală a tuturor Bisericilor catolice de rit roman din Provincia Moldova 1646-1648*, ediție bilingvă, introducere, text latin stabilit, traducere și glosar de prof. Univ. Dr. Traian Diaconescu, editura Presa Bună, Iași, 2006.
- Barbu, Violeta, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea*, Editura Academiei Române, București, 2008.
- Eadem, *Sinoadele locale din Ucraina, Polonia și Constantinopol în epoca Contrareformei*, în „Dialog teologic”, Revista Institutului Teologic Romano Catolic Iași, VI, 2003.
- Eadem, *Dreptul de protectorat al puterii seculare asupra misionarilor și comunităților catolice din țările române în secolul al XVII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, Vol. XXV, (2007).
- Balázs, Mihály Balázs, *Tolerant Country—Misunderstood Laws: Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation concerning Religion*, în “Hungarian Historical Review 2”, nr. 1, 2013.
- Bianu, Ion, *Vito Pilutio. Documente inedite din arhiva Propagandei*, în „Columna lui Traian”, serie noua, nr. IV, 1883.

- Crăciun, Maria, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca 1996.
- Eadem, *Biserica uitată. Imaginea bisericii ortodoxe răsăritene în scrierile călătorilor englezi din secolul al XVI-lea*, în „Identitate și alteritate. Studii de imagologie”, Vol I, editat de Valeriu Leu, Editura Banatica, Reșița, 1996.
- Cheptea, Stela, *Șase veacuri de istorie*, în “Catedrala romano-catolică Iași, vol. coord. de Dănuț Doboș, Editura Presa Bună, Iași, 2005.
- Chelaru, Rafael Dorian, *Congregația „De Propaganda Fide” și misiunea catolică din Moldova (secolele XVII – XVIII)*, editura Istros, Brăila. 2015.
- Ciobanu, Petru, *Comunitatea catolică din Ciubărciu în rapoartele și scrisorile misionarilor din secolele XVII-XVIII*, în “Biserica și Istoria”, vol III itinerarii istorice și culturale”, coordonat de Dănuț Doboș și Petru Ciobanu, editura Sapientia, Iași, 2021.
- Coșa, Anton, *Instituții eclesiastice catolice în viața orașelor din Moldova medieval*, în “Buletin istoric”, nr. 9, Editura Buna Vestire, Iași, 2008.
- Cucuteanu, Radu, *Contrareforma în Moldova, sfârșitul secolului XVI, începutul secolului XVII*, teză de doctorat Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2017.
- Davies, Norman, *God's Playground: A History of Poland; The origins to 1795*, vol. I, ediție revizuită, ed. Columbia University, New York, 2005.
- David, Gheorghe, *Petru Șchiopul (1574 – 1577; 1578 – 1579; 1582 – 1591)*, Editura Militară, București, 1984.
- Dobos, Fabian, *Istoria Sinoadelor Catolice din Moldova*, în “Creștinul între trecut și prezent”, editura Sapientia, Iași, 2013.
- Doboș, Dănuț, *Primele școli elementare statale din satele catolice*, în „Biserica și școala. Din istoria învățământului catolic din România”, vol. coordonat de Dănuț Doboș, Petru Ciobanu și Iosif Gabor, editura Sapientia, Iași, 2020.
- Dumea, Emil, *Istoria Bisericii Catolice din Moldova*, Editura Sapientia, Iași, 2008.
- Idem, *Cărți și reviste catolice în Moldova*, Editura Sapientia, Iași, 2002.
- Idem, *Catolicismul în Moldova în secolul al XVIII-lea*, Editura Sapientia, Iași 2003.
- Dumitrescu, Victor, Emilian, *Experiența franciscană și moștenirea culturală a ordinului Franciscan în Europa și România. Bazele organizării studiilor în România*,

în “Amor veritatis, cum plenitudine legis. Atti del convegno internazionale in memoria Petru Tocănel. Editura Serafica, Roman, 2002.

- Fox, Paul, *The reformation in Poland: Some social and economic aspects*, ed. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1924.
- Eszer, Ambrosius, *Die Gemeinde von Čobruči am Dnestr und die II. Krim-Mission der Dominikaner*, în „Angelicum” nr. 46/3–4 (1969), editura Pontificia Studiorum Universitas a Sancto Thomas Aquinate in Urbe, Roma.
- Gabor, Iosif, *Necrologul Episcopiei Catolice Iași*, Iași, 2001.
- Gorovei, Ștefan S., *Movileștii*, în “Istorie și spiritualitate românească, Casa noastră Movilească”, vol. I, ed. de Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, editura Sfânta mănăstire Sucevița, 2006.
- Graff, Tomasz, *Stephen Bathory's attitude towards the University of Kracow*, în „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne”, tom. XXX, 2021.
- Happelius, Everh, *Nunta fiicei mari a lui Vasile Lupu (1645)*, în „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iași”, fascicola 4, Iași, 1924.
- Iorga N., *Oameni și fapte din trecutul românesc*, Editura Universala, București, 1905.
- Idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. I-II, București, 1909.
- Josanu, Vitale, *Comerțul genovez și ecouri culturale occidentale în Moldova și Dobrogea (secolele XIII – XV)*, în „Ioan Neculce – Buletinul muzeului de Istorie Moldova”, serie nouă, vol. XVI – XVIII 2010-2012, Iași, 2012.
- Karalevski, Chiril, *Bernardino Quirini episcop de Argeș*, în „Revista Catolică”, vol. IV, 1915.
- Idem, *Proiectul misiunii lui Antonio Possevino în Moldova și Țara Românească (1583-1585)*, în “Revista Catolică”, vol. III, 1914.
- Idem, *Relațiunile dintre domnii români și Sfântul Scaun în a doua jumătate a secolului XVI*, în „Revista Catolică”, vol. III, 1914.
- Kruppa, Tamás, *Kísérletek Erdély rekatolizációjára: Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében*, în „Magyar egyháztörténeti vázlatok: Regnum” 14, nr 1–4, 2002, p. 42.
- Luca, Cristian, Zuica, Eugen, *Noi surse documentare privitoare la misionarii catolici din Țările Române în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu*, extras din Studii și materiale de istorie medie, vol. XXII, 2004.

- Malcolm, Noel, *Agenții Imperiului. Cavaleri, Corsari, Iezuiți și spioni în Mediterana secolului al XVI-lea*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2019.
- Milewski, Dariusz, *Jerzy Kutnarski - Polak w służbie moldawskiej i polskiej*, în „Echa Przeszłości”, nr. 13, 2012, Varsovia.
- Morariu, Bonaventura, *Le missione dei frati minori conventuali in Moldavia e Valachia nel suo primo periodo, 1623 – 1650*, ed. Miscellena Franciscana, Roma, 1962.
- Moraru, Alois, *Două mari centenare: 600 de ani de la înființarea episcopiei catolice de Baia și 200 de ani de la înființarea Vicariatului Apostolic pentru Moldova*, în “Buletin Istoric” nr. 19, Editura Presa Bună, Iași, 2018.
- Idem, , *Incursiune în istoria Episcopiei de Iași*, în „Buletin Istoric”, nr. 5, Editura Presa Bună, Iași, 2004.
- Nouzille, Jean, *Catolicii din Moldova. Istoria unei minorități confesionale din România*, Traducere de Anton Despinescu și Petru Ciobanu, Editura Sapientia, Iași, 2010.
- Neamțu, Vasile, *Istoria orașului medieval Baia: Civitas Moldaviensis*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1997.
- Popescu, Leontin, *Bisericiile și primele școli de pe teritoriul Țărilor Române în perioada medievală (ab initio până la 1650)*, în “Teologie și educație la Dunărea de Jos”, nr. XV, 2017, Galați.
- Pilat, Liviu, *Comunități tăcute. Satele din parohia Săbăoani, secolele XVII – XVIII*, Editura Dumitru Mărtinaș, Bacău 2002.
- Petri, Hans, *Relațiunile lui Jakobus Basilikus Heraclide zis Despot Vodă cu capii reformațiunii atât în Germania cât și în Polonia precum și propria sa activitate reformatoare în principatul Moldovei*, București, 1927.
- Papacostea, Șerban, *Moldova în epoca Reformei Contributie la istoria societății moldovenesti în veacul al XVI-lea, Extras din Revista de Istorie Studii anul XI, nr.4/1958, editura Academiei RPR*.
- Pagano, Sergio, *La nunziatura di Ludovico Taverna: (25 febbraio 1592 - 4 aprile 1596)*, Istituto Storico Italiano per l'Età Moderna e Contemporanea, 2008.
- Pochia, Hsia R., *Social Discipline in the Reformation in Central Europe 1550-1750*, Routledge, London. 1989.

- Podleka, Ana, *Pisma politice Jana Dymitra Solikowskiego w Bibliografii Stanisława Estreichera*, în „Bibliotekarz Poodolaski”, vol. 38, nr. 1, Martie, 2018.
- Pop, Ioan Aurel, *Națiunea română medievală*, Editura Enciclopedică, București 1998.
- Prokop, Krzysztof Rafał, *Sylwetki biskupów łuckich. Biały Dunajec*, editura Wołanie z Wołynia, Cracovia, 2001.
- Pozsony, Ferenc, *Church life in Moldavia Hungarian communities*, în *Hungarian Csangos in Moldavia*, vol. coordonat de Dioszegi Laszlo, Teleki Laszlo Foundation – Pro Minoritate Foundation, Budapest, 2002.
- Reli, Simeon, *Orașul Siret în vremuri de demult*, Cernăuți, 1927.
- Rosetti, Radu, *Despre ungurii și episcopiile catolice din Moldova*, în “Analele Academiei Romane”, București, 1905.
- Rusk, Robert R., *Doctrines of the Great Educators*, St. Martin's Press New York, 1979.
- Sebastiá, Miguel Lop S.J., *Pláticas Del P. Jerónimo Nadal, La globalización ignaciana*, editura Mensajero, Bilbao, 2011.
- Sezekely, Maria Magdalena, *Alexandru Movilă inter alii . Avatarurile unui portret*, în „Elita românească și întineririle modernității”, vol. coord. de Cristian Ploscaru, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2021.
- Sînzianu, Iulian, *Din istoria bisericii locale. Etnie și confesiune în Moldova la sfârșitul secolului al XVI-lea*, în „Buletin Istoric”, Editura Presa Bună, nr 12, Iași 2011.
- Solomon, Flavius, *Politică și Confesiune la început de Ev Mediu moldovenesc*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași 2004.
- Wadowaski, Dariusz, *Religion and Religiosity in Contemporary Poland*, în „Central European Journal for Contemporary Religion”, 1(2019).

5. Lucrări speciale:

- Amsler, Nadine, *Clothes Make the Man: The Jesuits' Adoption of Literati Masculinity*, în „Jesuits and Matriarchs: Domestic Worship in Early Modern China, University of Washington Press, 2018.
- Balsamo, Luigi, *Il Commentario di Transilvania (1584) di Antonio Possevino*, în “Antonio Possevino: Gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania. Atti della

giornata di studio, Cluj Napoca”, vol. Coord. de Alberto Castalini, editura Institutum Historicum Societatis Iesu, Borgo S. Spirito, Roma, 2007.

- Baczewski, Sławomir, *Piotr Skarga w publicystyce rokoszu Zebrzydowskiego*, în „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica”, nr. 3(21), 2013.
- Bailey, Gauvin Alexander, *Le style jesuite n'existe pas': Jesuit Corporate Culture and Visual Arts*, în “The Jesuits: cultures, science and the arts, 1540-1773”, vol. coord. de John W. O'Malley și Gauvin Alexander Bailey, editura University of Toronto, Canada, 1999.
- Barbu, Violeta, *Biblioteca rezidenței iezuite de la Iași în secolul al XVII*, în “Ca toți să fie una. Studii și articole în onoarea PS Petru Gherghel cu ocazia aniversării a 20 de ani de episcopat și 70 de ani de viață”, vol. Coord de SP Aurel Percă, ed. Sapientia, Iași, 2010.
- Batchelor, Robert, *Introduction: Jesuit Cartography*, în „Journal of Jesuit Studies”, vol. 6, nr. 1, Brill, 2019
- Brizzi, Gian Paolo, *Les jésuits et l'école en Italie (XVIe-XVIIIe siècle)*, în “Les jésuits à la Renaissance. Système éducatif et production du savoir”, ed. de Luce Giard, Paris, 1995.
- Bizonova, Monika, *Katalóg členov Spoločnosti Ježišovej pôsobiacich v Spišskej Kapitule v rokoch 1623 – 1773*, în „Historia Ecclesiastica”, vol. V, Cracovia, 2014/1.
- Birley, Robert, *The Jesuits and the Thirty Years War. Kings, Courts, and Confessors*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Brodrick, J., *Saint Peter Canisius, S.J. 1521 – 1597*, editura Sheed & Ward, Londra.
- Caccamo, Domenico, *Conversione dell'Islam e conquista della Moscovia nell'attività diplomatica e letteraria di Antonio Possevino*, extras din „Venezia e Ungheria nel Rinascimento, Atti del I Convegno di studi italo ungheresi”, 1971, Florența, 1973.
- Courson, Comtesse Roger, *The Jesuits* în „Concerning Jesuits”, Catholic Truth Society, London, 1902.
- Codina, Gabriel, SJ, *Our Way of Proceeding in Education: The Ratio Studiorum*, în “Educatio SJ”, nr. 1, mai, Londra, 1999.
- Castro Valdés, José García, SJ, *Companionship in the spirit. A history of the spirituality of the Society of Jesus*, în „Estudios Eclesiásticos. Revista de investigación e información teológica y canónica”, vol. 1, nr. 356, ianuarie-martie, 2016.

- Colombo, Emanuele, *Un libro del mondo, un documento di Antonio Possevino*, în „Milano, l’Ambrosiana e la conoscenza dei novi mondi (secoli XVII-XVIII)” a cura di: Michaela Catto și Gianvittoria Singorotto, Biblioteca Ambrosiana, Milano, 2015.
- Dallabrida, Norberto, *Molding the plastic soul of youth: the Ratio Studiorum and the manufacture of educated and catholic subjects*, în „Rivista di Storia dell’Educazione”, nr. 8(1), Florența.
- Danieluk, Robert SJ, ‘*Michał Boym, Andrzej Rudomina and Jan Smogulecki – Three 17th-Century Missionaries in China: A Selection of Documents from the Roman Jesuit Archives*’, ‘*Venturing into Magna Cathay*’, în „Monumenta Serica” (2011), nr. 59.
- Robert Danieluk, S.J., *Archivum Romanum Societatis Iesu: un luogo privilegiato per lo studio dell’attività evangelizzatrice degli gesuiti*, extras din: „Archiva Ecclesiae. Archivi Ed Evangelizzazioni. Atti del XXIV Convegno degli Archivisti Ecclesiastici Sassone-Roma, 73-76 settembre 2011”, a cura di Gaetano Zito, Vol. 53-55 2010-2012), Vatican, 2014.
- Farrell, Allan P., *The Jesuit Code of Liberal Education: Development and Scope of the Ratio studiorum* (Milwaukee: Bruce Publishing Company, 1938.
- Idem, *The Jesuit Ratio Studiorum of 1599*, Washington, 1970.
- Foss, Michael, *The founding of the Jesuits, 1540*, editura London, Hamilton, 1969, Londra.
- Frei, Elisa, *Signed in Blood: Negotiating with Superiors General about the Overseas Missions*, în „Studies in the Spirituality of Jesuits”, 51/4, 2019, Roma.
- Eadem, *The Many Faces of Ignazio Maria Romeo SJ (1676–1724?), Petitioner for the Indies: A Jesuit Seen through his Litterae Indipetae and the Epistulae Generalium*, în „Archivum Historicum Societatis Iesu”, Roma, 2016.
- Eadem, *Litterae Indipenta*, în *Early Modern Litterae Indipetae for the East Indies*, Jesuits Studies, vol. 40, vol. Editat de Robert Aleksander Maryks, Brill, Londra.
- Eadem, *Early Modern Litterae Indipetae for the East Indies*, editura Brill, Leiden/Boston, 2023.
- Gandler, Paul F., *Jesuit Schools and Universities in Europe 1548–1773*, în „Jesuit Schools and Universities in Europe, 1548–1773”, editura Brill, 2018.
- Golvers, Noël, *Litterae Indipetae from the Jesuit Provincia Flandro-Belgica 1640/1660–1700*, în „Light a Candle. Encounters and Friendship with China. Festschrift in Honour of Angelo S. Lazzarotto P.I.M.E”, vol. ed. de Roman Małek

S.V.D., Gianni Criveller P.I.M.E. (Sankt- Augustin-Nettetal: Steyler Verlagsbuchhandlung, 2010.

- Idem, *Jesuit Schools and Universities in Europe 1548–1773*, în „Jesuits Studies”, 1.1, vol. coordonat de Robert Aleksander Maryks, Brill, 2019.
- Idem, *The Culture of the Jesuit Teacher 1548–1773*, în „Journal of Jesuit Studies” 3, nr. 1 (2016).
- Homa, Krzysztof, *Polscy jezuici na ziemiach greckich od XVI do XX wieku*, în „Annales Missiologici Posnanienses” t. 26 (2021), Cracovia.
- Hufton, Olwen, *Persuasion, Promises and Persistence: Funding the Early Jesuit Collage* în “I gesuiti e la Ratio Studiorum”, vol. coord. de Manfred Hinz, Roberto Righi, Danielo Zardin, Editura Buzoni, Roma, 2004.
- Iparraguirre, Ignacio, *Práctica de los ejercicios de San Ignacio de Loyola en vida de su autor, 1522-1556*, Editura El Mensajero del Corazon de Jesus, Bilbao, 1946.
- Królikowska-Jedlińska, Natalia, *How to Become a Missionary in the Orient? Litterae indipetae and Other Strategies of the Polish-Lithuanian Jesuits (1612–1721)*, în „Rocznik Filozoficzny Ignatianum The Ignatianum Philosophical Yearbook” Vol. 28, Nr. 1 (2022), Cracovia.
- Eadem, *W poszukiwaniu sojuszników? Rola Chanatu Krymskiego i Persji w polityce Jana III Sobieskiego wobec Imperium Osmańskiego (1674–1696)*, în „Prace Historyczne” nr. 146 (2), Cracovia, 2019
- Eadem, *W jaki sposób można było zostać misjonarzem w Oriencie? Litterae indipetae i inne strategie jezuitów z Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1612–1721)* în „Rocznik Filozoficzny Ignatianum The Ignatianum Philosophical Yearbook” Vol. 28, No. 1, 2022.
- Lamelle, Edmund S.I., *L'archivio generale di un grande ordine religioso: quello della Campagna di Gesu*, extras din: „Archiva Ecclesiae. Bolletino dell'associazione archivistica ecclesiastica”, Anni XXIV-XXV - 1 , Vatican, 1981-1982.
- Loyola, Ignatius, *The Spiritual Exercises of St. Ignatius of Loyola*, With Points for Personal Prayer From Jesuit Spiritual Masters, editat și adnotat de Sean Salai, SJ, TAN Books Charlotte, North Carolina, 2019.
- Madella, Laura, *A Plea for a Jesuit Annual Catalog Database*, în „Engaging Sources: The Tradition and Future of Collecting History in the Society of Jesus (Proceedings of the Symposium held at Boston College, June 11–13, 2019)”, vol. ed. de Cristiano Casalini, Emanuele Colombo, și Seth Meehan, Boston, 2019.

- Maryks, Robert Aleksander, *Idźcież już precz!*” [Come on, get out already!]: *The Origins and Development of the Earliest Anti Jesuit Literature in the Commonwealth of Poland– Lithuania, 1577–1614*, în „Journal of Jesuit Studies”, nr. 10, (2023), ed. Brill, Londra.
- Mihalik, Béla Vilmos, *The Ever-Reviving Phoenix, Jesuits in Hungary*, editura Brill, 2024.
- Miazek-Męczyńska, Monika, *Indipetae Polonae - kołatanie do drzwi misji chińskiej*, editura wydawnictwo naukowe uam, Poznan, 2015.
- Eadem, *Polish Jesuits and Their Dreams about Missions in China, According to the Litterae indipetae*, în „Journal of Jesuit Studies”, vol. 5, (2018), editura Brill, Londra.
- Moraru, Alois, *Prezența Societății lui Isus în Moldova*, în „Buletin Istoric”. Nr. 4, (2003), Iași.
- Moyer, Gordon, *The Gregorian Calendar*, în „Scientific American”, vol. 246, nr. 5, 1982
- Nayak, Vivian Tellis, S.J. *Changing Patterns in the Jesuit Organization*, în „Woodstock Letters, the 31st General Congregation: Letters from the second session”, vol. coord. de James P. Jurich S.J., 1969.
- Nicolini, G. B., *History of the Jesuits. Their Origin, Progress, Doctrines and Designs*, Londra 1854.
- O’Mally, John W., *The Fourth Vow in Its Ignatian Context. A Historical Study*, în „Studies in the spirituality of the Jesuits”, vol. XV, nr. 1, ianuarie, 1983.
- Idem, *The Society of Jesus*, în „A Companion to the Reformation World”, vol. ed. de Ronnie Po-chia Hsia, Blackwell, 2004
- Idem, *The Pastoral, Social, Ecclesiastical, Civic, and Cultural Mission of the Society of Jesus* în „*The Jesuits II. Cultures, Sciences and the Art 1540-1774*”, vol. coord. de John W. O’Mally, Gauvin Alexander Bailey, Steven J. Harris și T. Frank Kennedy, Editura Universității din Toronto, 2005.
- Idem, *Five mission of the Jesuit charism*, în „Studies in the Spirituality of Jesuits”, vol. 38, nr.5, 2016.
- Idem, *How Humanistic is the Jesuit Tradition?: From the 1599 Ratio Studiorum to Now*, în „Jesuit Education 21: Conference Proceedings on the Future of Jesuit Higher Education”, vol. ed. de Martin R. Tripole, Philadelphia: St. Joseph's University Press, 2000.

- Obirek, Stanisław, *Jesuits Catholicism as a Cultural Phenomen in the Time of Globalization, a Polish Prespective*, Łódź University Press, 2009.
- Pavone, Sabina, *Li gesuiti: dale origini alle soppressione, 1540–1773*, Editura Laterza, ediția a 6-a, Roma, 2018.
- Padberg, John W. S.J., *Constitutions of the Society of Jesus and Their Complementary Norms, A Complete English Translation of the Oficial Latin Texts*, Institut of Jesuit Sources, 1996.
- Idem, *The General Congregation and the World Around Them*, în „Review of Ignatian Spirituality”, vol. XXXVII, 3/2006, Roma.
- Pattenden, Miles, *Dressing Pope Francis: His Public Costume between Pontifical, Jesuit, and Franciscan Traditions*, în „Journal of Jesuit Studies”, vol. 11, nr 2, ed. Brill, Londra, 2024.
- Pollard, A.F., *The Jesuits in Poland*, editura The Lothian Essay, Londra, 1892.
- Periș, Lucian, *Le missioni gesuite in Transilvania e Moldavia nel seicento*, editura Fundația pentru studii europene, 1998.
- Popa, Aura-Lucia, *Activitatea misiunii iezuite din Cluj și Cluj-Mănăstur (1579-1588)*, în „Acta Musei Prolissensis”, vol. 13, nr. 1, 2000.
- Prosperi, Adriano, *Il figlio, il padre, il gesuita*, în "Rinascimento" 2014.
- Rockabz, Joseph S.J., *The jesuits*, The Catholic Truth Society, London, 1931.
- de Rosa, Giuseppe, *Gesuiti*, editura Elledici La Civiltà Cattolica, Roma, 2006.
- Stewart Rose, *Ignatius Loyola and the Early Jesuits*, Longmas, Green and Co., London, 1870.
- Roșu, Felicia, *The New Indies, the Desired Indies: Antonio Possevino and the Jesuits between Diplomacy and Missionarism in Northeastern Europe, 1577–1587*, în “Beyond Ambassadors Consuls, Missionaries, and Spies in Premodern Diplomacy”, vol. ed. de Maurits A. Ebben and Louis Sicking, Brill, 2021.
- Rus, Vasile, *Missioni gesuitiche e vita religiosa in Transilvania tra Sei e Settecento* în “Storia religiosa dello spazio romeno” vol. coord. de Luciano Vaccaro, vol. I, editura Centro Ambrosiano, Milano, 2016.
- Santich, Jan Joseph, O.S.B., *Missio Moscovitica: The Role of the Jesuits in the Westernization of Russia, 1582-1689*, ed. Peter Lang Inc, American University Studies, 1996.

- Smolarski, Dennis C., S.J., *Three Vignettes*, în „Studies in the Spirituality of Jesuits”, nr. 37/1 SPRING 2005.
- Sigismondi, Costantino, *Christopher Clavius astronomer and mathematician*, în „Il nuovo cimento C”, vol. 36 C, nr. 1 Suppl. 1, 2013.
- Szilágyi, Csaba, *Szántó (Arator) István mint a Missio Transylvanica szervezője*, în „A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig, ed. Csaba Szilágyi”, Piliscsaba: PPKE BTK, 2006, p. 138–40.
- Shore, Paul, *Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in Eighteenth-Century Transylvania: Culture, Politics and Religion, 1693–1773*, editura Ashgate; Roma: Institutum Historicum Societatis Jesu, 2007.
- Idem, *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640-1773)*, Editura Central European University Press, Budapesta – New-York, 2012.
- Idem, *Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in Eighteenth-Century Transylvania: Culture, Politics and Religion, 1693–1773*. Aldershot, UK: Ashgate; Rome: Institutum Historicum Societatis Jesu, 2007.
- Idem, *Fragmentum Annuarium Collegi Societatis Iesu Claudiopolitani: The Account of a Jesuit Mission in Transylvania. 1659-1662*, în “Reformation & Renaissance Review”, vol. 8, nr. 1, 2006.
- Steinmetz, Andrew, *History of the Jesuits: from the foundation of their society to its suppression by Pope Clement XIV.; their missions throughout the world; their educational system and literature; with their revival and present state*, Londra, 1848.
- Teixeira, Eduardo Henriques, *Forming Partners in Mission: Sharing the Jesuit Tradition in Education*, Boston College University Libraries, 2009.
- Tibe, Samorani, *La „Ratio Studiorum” e la pedagogia dei gesuiti*, Ediția a- 6-a din Piccola biblioteca pedagogicae, ditura, Nuova Rivista Pedagogica, Roma, 1959.
- Tylenda, Joseph N., S.J., *Selected Writings of St. Ignatius of Loyola*, Georgetown University.
- Wnuk, Anna, *Okopy Świętej Trójcy, Kamieniec Podolski i jezuita ojciec Jerzy Szornel z Popkowic*, în „Głos Ziemi Urzędowskiej”, 2016.
- Wright, Jonathan, *Iezuiții, misiune, mituri și istorie*, editura Curtea Veche, trad. din limba engleză de Mximillian George Gavriliuc și Daniela Georgiana Arșinel, București, 2010.

- Yannou, H., *Iezuiții și Campania*, traducere din limba franceză de Ion Doru Brana, București, 2008.
- Zahariuc, Petronel, *Colegiul de la Cotnari, o primă încercare de organizare a învățământului public din Moldova*, în “Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol”, t. LIII, Iași, 2016.
- Załęski Stanisław, *Jezuici w Polsce, Tom. IV, pII, . Kolegia i domy założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III 1588-1608*, Editura Wł. L. Anczyc, Cracovia, 1904.
- Idem, *Jezuici w Polsce. T.3 Prace misyjne nad ludem 1648-1773*, 1902.
- Żelewski, Roman, *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław, Warszawa - Kraków, editura Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964.
- Zampol D'Ortia, Linda, *The Dress of Evangelization. Jesuit Garments, Liturgical Textiles, and the Senses in Early Modern Japan*, în „Entangled Religion” vol. 10, 2020.